

Bosznia és Hercegovina agrár viszonyai.

Írta: BÁLINT IMRE.

Az Ozmanbirodalom agrár viszonyainak ismertetése után könnyebb lesz a boszniai és hercegovinai birtokviszonyokat megérteni, nemcsak azért, mert egy ország agrár állapotainak igaz megértéséhez a gazdaság- és jogtörténeti fejlődés ismerete mellőzhetetlenül szükséges és a török viszonyok a szó szoros értelmében megjelenítik a boszniai és hercegovinai agrár viszonyok közelmúltját, de azért is, mert a boszniai agrár viszonyok birtokjogi tekintetben ma is a török jog anyagának nagy részét fentartották.

A boszniai és hercegovinai agrár fejlődést, teljesen mellőzve az időszámításunk második évszázadában bekövetkezett avar és gót beözönlést, valamint az ezáltal tönkretett ókori culturát, melyeknek a mai socialis és gazdasági intézményekben még emléke sem maradt fenn, három korszakra oszthatjuk, nevezetesen a szlávok bevándorlásától a török uralomig, vagyis a IV. századtól a XV-ig, majd a török uralom kezdetétől az occupatióig, s végül az occupatio, illetve későbbi annexio idejére.

A két előbbi korszak a nyugati culturától való elzárkózás, az utolsó a nyugati culturának való megnyitás kora. De az utolsó korszak fejlődése mégsem vehető különállóan megfigyelés alá az előbbi kettőnek ismerete nélkül, mert a szláv és török időkből maradt fenn a jogintézmények, a szokásjog és a faji jellegben átöröklött hagyományok egész tömege, amelyekkel az occupatio után és óta létesült törvényhozási és közigazgatási intézményeknek számolniuk kellett.

A szláv időkből maradt fenn a birtokviszonyok patriarchális szervezete: a család, a zadruga, mely a családi bir-

tokközösség intézménye. A zadruga, mely az agrár szervezet ősfarmja, jóllehet helyenként még-nem szláv népeknél, is napjainkig fenmaradt (pl. Franciaországban Nivernais tartományban, Svájcban a zürichi kantonban, a bajor Pfalz - ban, Nassauban az ötvenes évekig, Skót- és Írországból a XVIII. századig és Kelet-Indiában máig), mégis a szláv fajoknál általánosan el van fogadva s Oroszország némely vidékén de különösen a délszláv népeknél ma is érvényes. A zadruga Boszniában és Hercegovinában máig is fentartotta magát s csak az új korszak, az osztrák és magyar igazgatás ideje óta gyöngült ez intézmény s a házközösségek ma már lassankint feloszlának csak úgy, mint Horvát- és Szlavonországokban történt.

A házközösség intézménye nemcsak bizonyos socialis szempontokból, de birtokpolitikai szempontból is jó intézmény volna, amely egyéb törvényhozási intézkedések híján megakadályozza a kisbirtok elforgácsolódását és a törpebirtokok képződését és elszaporodását, ami a belterjes mezőgazdaságrovására megy. De e szempontokat mellőzve, a házközösség igazságtalan vagyoneosztása az oka az erők csekélyebb érvényesülésének, mert a házközösség feje az egyetlen, aki a nagyobb gazdasági eredmények élvezetében van, holott a tagok, akár férfiak, akár nők, gyermekek vagy nagykorúak csak eltartott családtagok maradnak, s értelmi vagy anyagi képességeik és erő kifejtésük többlete fejében semmi külön előnyt vagy javadalmazást nem élveznek.

Éppen ez a körülmény az oka, hogy Boszniában és Hercegovinában is egyre erősebben mutatkozik a törvényhozás és közigazgatás által támogatott feloszlása a házközösségnek azon az úton, hogy a zadruga minden képesebb tagja magánvagyon (osobina) szerzésére törekszik s ha teheti, kiválik a házközösségből.

Már itt előre kell jeleznünk, hogy Boszniában és Hercegovinában nincs olyan törvény vagy közigazgatási intézkedés, mely a zadruga-birtok conserváló intézményét helyettesíteni tudná s a birtokoknak a kiválások útján való elforgácsolódása, jóllehet a socialis vagyoneosztás igazságának szempontjából kifogás nem tehető ellene, földművelés szempontjából idővel felettébb károsnak fog mutatkozni.

A szláv uralom e maradványával szemben az összes birtok- és agrárviszonyok intézményes alapjai a török korszakból valók s az occupatio és annexio újabb korszakának új intézményei is természetszerűen erre az alapra épültek. A török időknél tulajdonítható az is, hogy mint maga az Ozmán birodalom, úgy Bosznia-Hercegovina is napjainkig el volt zárva a nyugati kultúrától s ennek intézményeitől s mai napig fentartotta egész különleges jogviszonyait és intézményeit.

Egyebekben Bosznia és Hercegovinára, mint földművelő tartományokra nézve jellemző, hogy mindazok a történeti és, tegyük hozzá, faji változások, amelyek mondhatnók a keresztény időszámítás eleje óta ott végbementek, főleg a mezőgazdasági viszonyokkal függöttek össze. Magának a török hódításnak egyik titka a mozlim agrárjog, amely demokratikus alapjaival éppen abban az időben, amikor a nyugati államokban a parasztság a socialis és emberi jogok 'minimuma nélkül teljes politikai elnyomatásban élt, magához hódította az ó-szláv földbirtokviszonyokkal elégedetlen boszniai parasztságot. A szláv földbirtokosság tömegesen tért át a mohamedán vallásra s éppen a mozlim jog uralma tartotta meg az agrár Boszniát és Hercegovinát az Ozmán birodalomnak még hanyatlása végső idejében is.

De ismét csak főleg az agrárjogi és a birtokviszonyokból folyó ellentétek, melyeket a görög és szerb szabadságharczok idején a keresztény rajákban felébredt önérték is táplált, voltak okai annak a véres viszálykodásokká fajult mozgalomnak, amely az európai hatalmak beavatkozását s végül a tartományok occupatioját vonta maga után.

Végül a legújabb időben, éppen napjainkban is, csak az új aera által teremtett culturállapot s a boszniai és hercegovinai közigazgatás ereje és energiája állotta útját az újabb véres bonyodalmaknak, amelyek ugyancsak az agrárviszonyokban gyökereznek s a parasztságnak a földesurak ellen való fellázadásában, a földesurat illető járandóságok megtagadásában s egyes földesurak lemészárolásában kezdtek megnyilatkozni.

A boszniai és hercegovinai *agrár jog* ismertetésénél ismét a történelmi fejlődésre kell visszatérnünk. Az osztrák és magyar közigazgatás ugyanis a mai agrár jogállapotot a hagyó-

Hiányok érvényben hagyása alapjára építette s inkább arra szorítkozott, hogy a néphagyományban élő szokásjogot concretebb formába öntötte és a kulturai fejlődésnek hozzáférhetőbbé tette.

A régi török agrárjog alapelve az, hogy a föld Allah, s róla Allah földi helytartója, a kalifa rendelkezik. A kalifa az elfoglalt földeket, mint azt már a török agrár viszonyokról szólva bővebben kifejtettük, részben hadi szolgálatokért hűbéreseinek adta, részben kegyes adományokra használta, s részben köztulajdonul engedte át a községeknek közlekedésis tb. czélokra. Ez alapon osztályozódtak a földek erasi mirije (a kalifa földje), vakuf (holtkézi birtok), metruke (utak, terek stb. s bővebb értelemben közlegelő, községi erdők stb.) s végül mevát (megműveletlen föld) szerint, s maradt egy külön kategória, a mulk, vagyis szabadbirtok, nevezetesen a hódító kalifa által az izlámra áttért régi birtokosoknak tulajdonjogon meghagyott objectumok.

Előre kell bocsátanunk, hogy az erasi mirije Boszniában és Hercegovinában ma már valósággal magántulajdon, mert a hűbérrendszer magában Törökországban is megszűnt, s a vele járó szolgáltatások, a tized, eladási, örökösödési illeték stb. az állampénztárra szállt, s a mi jogi fogalmaink szerint az államnak járó adók és illetékek minden tulajdonjogot egyenlő mértékben korlátoznak; így az erasi mirije is korlátlan tulajdonnak tekinthető, s e birtokoknak megkülönböztetése úgyszólván kizárólag jogi fiction alapul.

Feltétlenül szabadbirtok (mulk) voltaképpen csak a lakóház és gazdasági épületek s ezeken kívül szőlők és kertek egy dönüm területen alul. De a jogvédelem a háznál és ültetvényeknél csak ezekre és nem magára a területre vonatkoztatja a szabadbirtok jellegét. A mulk objectumokkal szabadon rendelkezhetik a tulajdonos életében és halál esetére is; rendelkezési jogát csak a török jogból átvett és minden ingatlanra érvényes retractiós jog, az u. n. szufa-jog korlátozza, mely szerint a szomszédnak elsőszéki joga van az eladásra került objectumot a vételár lefizetése fejében megvenni. A szufa-jog különben nemcsak a szomszédot illeti meg, hanem a társtulajdonost, a használati joggal bíró egyént és a föld birtokosát is, kinek birtokán a mulk-objectum áll.

A mirié terület, mint már említettük, csak elméletben állami tulajdon, voltaképpen pedig szintén szabadbirtok. A szufa-jog ezt is korlátozza, de ezenkívül egy gyakorlatban egyáltalán nem érvényesülő megkötés is van rajta, nevezetesen házat építeni vagy szőlőt, fát stb. ültetni rajta csak hatósági engedélyvel lehet volna szabad. A terület eladásához hatósági engedély kell, de, ennek megadása is merő formáság, amely az eladás bejegyzése alkalmával a telekkönyvi hatóság-nál játszódik le.

A midével életében szabadon rendelkezik a tulajdonos, de végrendeletében nem rendelkezhetik róla, mert csak a törvényes örökösök a törvényes sorrendben örökölhetik. Ha törvényes örökös nincs, a birtok tényleg visszaszáll az államra, amely a becslési érték fejében eladja.

Végül a vakuf, holtkézi vagy alapítványi birtok lehet mulk is, meg mirié is, aszerint, hogy az illető vallási vagy kulturintézmény, mint szabad birtokot tulajdonul bírja, vagy haszonélvezetre bírlalja. Akár az egyik, akár a másik eset forog fenn, a vakuf az egyszeri adományozás révén örök időkre ki van vonva a szabad forgalomból és át nem ruházható, kivéve bizonyos esetekben, feltétlenül előnyös csere útján.

A felsoroltakon kívül állanak az állami birtokok, nevezetesen a megműveletlen föld, pusztaság (mevat), a közös használatra fentartott országutak, utak, közterek stb. (metruke), a községi erdők (baltalik) és a közlegelők (mera), amelyeknek jogi viszonyaival e helyen bővebben foglalkoznunk nem kell.

Az előadottakban feltüntetett tulajdonjogi distinctióknál azonban sokkal nagyobb jelentőségű specialitása Bosznia és Hercegovina agrárjogi viszonyainak a birtoknak haszonélvezeti jogi szempontból való megszorítása. Nevezetesen az összes művelhető föld az alá a megítélés alá esik a haszonélvezet szempontjából, hogy vajjon a tulajdonos vagy birtokos szabadon rendelkezhet-e vele, vagy pedig kmet-szolgalom által van korlátozva, nevezetesen szabadbirtok-e vagy kmet-birtok. A szabadbirtokot a haszonélvezet dolgában semmi sem korlátozza. Ellenben a kmet-birtok gyakorlatilag a kmet-vagyis jobbágycsalád birtokában van, s a földesúr (spahija, bég, aga) ugyan szabadon rendelkezhetik a birtok eladása,

megterhelése vagy bármely más tulajdonjogi kérdés tekintetében, de a haszonélvezet módján nem változtathat, mert amíg a kmet-család a birtokot rendes megművelés alatt tartja, onnan el nem távolítható. A kmet-jog a kmet-családoknak a földesúr birtokát terhelő dologi joga. A kmet-családot a zadruga legidősebb tagja, a kmet képviseli.

A kmet-intézmény a tonik hódítás és hűbéres idők korából maradt fenn. A rendszer a feudális intézményben a harcos társulása volt a földművelővel. A katonáknak hűbéres spahiknak jutalmul adott vagy hódítás jogán szerzett földjei gyakran az előbbi rajahbirtokos kezén maradtak bizonyos kikötött szolgáltatások ellenében, s a muzulmán hitre áttért keresztény birtokosokhoz is előbbi cselédségük jobbágy viszonyba jutott.

A kmet-család maga művelte a földet a maga tehetsége és ereje szerint, de ugyanannak a földesúrnak egyéb jobbágyjaival sem közvetlenül, sem a földesúr mint összekötő kapocs útján gazdasági összeköttetésbe nem jutott. A földesúr több kmettől kaphatott részt, de minden kmet birtoka külön birtok. Ennek tulajdonítható a boszniai és hercegovinai agrár fejlődésnek az a jelentősége, hogy jóllehet voltak és vannak földesurak, akik nagyobb birtoktestek felett rendelkeznek, a gazdálkodás nagybirtoki vagy éppen latifundiális jelleget sohasem öltött, mert voltaképpen a *birtok* üzemi és egyéb agrár szempontból sohasem a földesúr birtoka, hanem a kmetbirtok, amely egy házközösség megművelése alatt áll, s ennek ellátására szolgál, amiből az a gyakorlat keletkezett, hogy a megnövekedett termelés vagy birtoktest egyes részei új kmetgazdaságok keletkezésére vezettek, de nagybirtokokká sohasem fejlődtek.

Miután a régi török jog csak igazhitűt ismer el úri jogok alanyának, a földesurak a török időkben kizárólag mohamedánok és az izlámra áttért benszülöttek voltak, a kmetek pedig a régi raj ah-birtokosok, akiket meghagytak a haszonélvezet jogában, s az áttért földesurak régi cselédsége. Idők folyamán azonban egyre nagyobb méreteket vett a kmetbirtokok megváltása, ami alatt az értendő, hogy a szorgalmas és takarékos kmet-családok készpénzen megvásárolták a földesúrtól jobbágybirtokukat s szabadbirtokká tették. Így kelet-

kczett a szabadparasztok kategóriája. A kniet és szabadparaszt között átmeneti osztály az, amely a család megélhetéséhez elégtelen kis szabadbirtoka mellett kmetbirtokot is művel.

Talán szükségtelen megjegyeznünk, hogy a holtkézi birtokokat is kmetek és bérlők tartják kezükben, s azért az agrár viszonyok megítélésénél ezek is mint kisbirtokok csoportja és nem mint holtkézi latifundiumok jönnek számba.

A legutolsó népszámlálás Bosznia és Hercegovinában 1895-ben volt; ennek adatai szerint a mezőgazdasággal foglalkozó összesen 221.581, család közül csak 5.833, vagyis 2.63%-a földesúr, 86.867, tehát 39.21% a szabadparaszt, 88.970 vagyis 40.15% a kmet, 22.655, vagyis 10.23% a kmetbirtokos szabadparaszt és végül 17.256, vagyis 7.78% a mezőgazdasággal foglalkozó egyéb családfők száma. Az 1895-öt megelőző tíz év statisztikája azt mutatja, hogy ez idő alatt a kmetek 12.77%-a váltotta meg telkét és lett szabadparasztá. Az 1895-ös népszámlálás óta az 1909. év végéig 12.479 telket váltottak meg, tehát az 1910. év kezdetén 76.491 volt a kmetek száma.

Egy kissé tüzetesebben kell a kmetek jogviszonyait ismertetnünk, egyrészt azért, mert a kmet-intézmény a mai Bosznia és Hercegovina agrár birtokviszonyainak legjellegzetesebb intézménye, másrészt mert gazdaságtörténeti szempontból érdekes a jobbágyrendszer ez utolsó maradványa, s végül az egész kérdésnek actualitást ad a sarajevói saborban a kmetmegváltásra vonatkozólag előterjesztett törvényjavaslat.

Előre kell bocsátanunk, hogy a föld haszonélvezete tekintetében bérleti rendszer is lehetséges, sőt gyakorlatilag van is. A kmet és bérlő között való különbség régebben tisztán szokásjogi volt, mert a régi török joganyag nem ismeri a kmetjogot. A török törvényhozás 1859-ben szabályozta először ezt a jobbágyviszonyt a Bosna vilajetre vonatkozó ú. n. seferrendeletben (1.276. sefer 14.), amely csakúgy mint az 1876-ban kiadott muharem-rendelet (1.293. muharem 7.) a nagyhatalmak nyomására jött létre és a boszniai agrárjog két alapvető törvénye a török joganyag keretében.

Az occupatio után az új közigazgatás a régi szokásjogot összeírta, némely tekintetben általánosította, fejlődő-

képessé tette és ellentmondásait kiegyenlítette, de a jogi alapelveken nem változtatott. A mai állapot szerint a jogviszony következőképp alakul.

A kmetjog egy földművescsalád örökletes dologi joga arra, hogy a földesúr birtokát ellenszolgáltatás fejében használhassa. Tehát a kmetjog alanya nem a kmet, hanem a házközösség, a család, a zadruga. A kmetjog tisztán magánjogi jellegű és nincs közjogi vonatkozása, mint a régi magyar jobbágyrendszernek, mert személyes szolgálománnyal nem jár – kivéve, ha erre a kmet szerződésileg vállalkozik – a földesúrnak nincs ítélkezési joga a kmet felett, s a kmet szabadköltözködési joga elvben érintetlen. Ez utóbbi jog csak annyiban van közigazgatásilag korlátozva, hogy a költözködés csak az aratás betakarítása és a hak (földesúri rész) beszolgáltatása után van megengedve. Ezzel szemben azonban a földesúr a kmetet csak bizonyos mulasztások esetén telepítheti ki s még akkor is csak a hatóság többszöri megintése után a hatóság hozzájárulásával.

Ezekből látható a kmetjog és bérlet között való különbség, melyet főjellemvonásaiban így állíthatunk fel: a bérlet időre szól, a kmetjog örökös és egyoldalúlag fel nem bontható; a bérlet tisztán magánjogi szerződés, amely a hatóság közbenjövete nélkül köthető, a kmetjog szintén magánjogi viszony, de a hatóság fokozott ellenőrzése alatt áll s ha szerződésileg jön létre, a hatóság előtt törvényesítették; a bérlet szerződési feltételei tisztán a felek megállapodástól függenek, a kmetviszony feltételei tekintetében a vidékenkénti szokás irányadó, ami azonban külön megállapodásokat nem zár ki; a bérletnek nem kell, hogy nyoma legyen a telekkönyvben, a kmetjog szükségszerűen be van jegyezve. (Megjegyzendő, hogy a kmetjog nem a teherlapon való telekkönyvi bejegyzések közé tartozik, csak a telekkönyvi lapon egyszerűen feljegyeztetik a kmet neve, ami az illető birtokra nézve megállapítja a kmet-telek jellegét.)

Bosznia és Hercegovina birtokmegoszlását jellemzi, hogy az ottani közigazgatás telekkönyvi egységül a paraszttelket, csiftlukot ismeri el, tekintet nélkül arra, hogy az illető telek kmet-telek, vagy a földesúr saját tulajdona-e (begluk), vagy szabadparaszt telke, ami arra vezethető vissza, hogy minden

mezőgazdaságilag művelt földbirtok kis parasztgazdaságokra oszlik.

A paraszttelek, csiftluk, az Ottoman törvény szava szerint egy oly minden évben megművelt és gazdasági hasznot hozó birtok, amely 2 ökörrrel felszántható; a művelés belterjességéhez képest 5-10 hektár. De a közfelfogás szerint csiftluk alatt egyszerűen birtokot értenek, amelyen minden szükséges beruházás megvan. Az újabb felfogás szerint a csiftluk akkora, hogy egy zadrugát eltarthasson és általa megművelhető legyen. Nevezetes, hogy a politikai hatóság éber szemmel őrködik a felett, hogy a kmet-telek el ne forgácsolódjanak. A dolog természete szerint a kmet-telek a zadruga nagysága szerint nagyobb (több telek együtt) vagy kisebb, mert egy kmet-család állhat két tagból is, de van olyan zadruga, amely nyolczvan tagból áll. (Egy ember is lehet kmet, ha a szolgáltatásokat esetleg idegen segítséggel teljesíteni tudja.) Örökösödés vagy hagyomány útján a kmet-telek fel nem osztható. Máskülönbön azonban vannak esetek, melyekben a birtokot osztják, de csak, ha a hatóság, amely az eltörpülés ellen védi a telek integritását, beleegyezik.

A politikai hatóságnak különben széleskörű discretionarius joga van az agrár birtokviszony megítélésében, amire alább a kmetmegváltásnál rá fogunk térni.

A földesúr és a kmet közötti viszony gazdasági részét főleg a szokásjog szabályozza. A földesúrnak nincs beavatkozási joga a kmetgazdaság üzemrendjébe; csak azt kívánhatja, hogy a kmet mint jó gazda kezelje földjét, másra mint a vidéken szokásos mezőgazdasági művelésre ne használja és az évi termés bizonyos hányadát természetben szolgáltatassa ki a földesúrnak. A földesúr nem követelhet a kmettől személyes szolgálatot, hacsak a kmet önként nem kötelezte magát rá. De a személyi szolgáltatás csak akkor köthető ki jogérvényesen, ha a rész legfeljebb $\frac{1}{4}$. A feles és a harmados résznél is előfordul ugyan néha, de ez a törvény előtt érvénytelen. Megjegyzendő, hogy Boszniában a paraszt ma is inkább fizet munkában, mint pénzben, s a munkanap bizonyos standard, amelynek alapján olykor pénzbeli differentiákat, sőt büntetéseket is átszámítanak és munkában rónak le.

A földesúrnak való bérszolgáltatás, hak, vidékek sze-

rint változó. Bosznia és Hercegovina általános bérszolgáltatási rendszere a természetben fizetendő harmadrendszer. De ettől eltérések is vannak. Mindenesetre a szolgáltatás felső határait törvény korlátozza, holott például a bérletnél volenti non fit injuria, s bármely megállapodás jogerős. A szolgáltatásnak a kmet érdekében való korlátozását már a fent említett 1859-es sefer-rendelet statuálta, nevezetesen az 1859-es agrár-állapotot fogadva el alapúit s ezzel megállapította, hogy a kmet nem fizethet nagyobb földesúri részt, mint az ősei, ha pedig ez kétes volna, mint a sefer-rendeletben megállapított szolgáltatások.

A mai állapotok szerint a szolgáltatás kétféle alakban ismeretes:

1. a gazdaságban termelt termékek egy bizonyos arányos része: fél (danák), harmad (tretina), negyed (csetvertina) vagy ötöd (pétina);

2. a »kesim«, vagyis egy bizonyos pénzösszeg, illetve nem arányszámban, hanem abszolút adatokban meghatározott termék, árú vagy egyéb jószág.

Ezek mellett még mellékszolgáltatások is lehetnek.

A különböző vidékek tipikus szolgáltatási rendszereit KARSZNIEWICZ ÁDÁM, a boszniai agrárjog kiváló ismerője a következő négy pontban állítja össze:

1. Tiszta kesim. Lehet egységes vagy vegyes. Tiszta pénz-kesim az occupatio óta ritka, mert a tized pénzben fizetendő, s ezért két szolgáltatmányt nem igen tud pénzben fizetni a paraszt.

2. Legelterjedtebb típus a természetben való arányos szolgáltatás. Ezt a szolgáltatás arányáról nevezik el. Pl. feles, harmados, stb. rendszer. Ez is lehet egységes a fő- és mellékszolgáltatásra, nézve, de lehet úgy is, hogy pl. gabona $\frac{1}{3}$, széna, gyümölcs, főzelék $\frac{1}{4}$, vagy gabona és főzelék $\frac{1}{3}$, gyümölcs $\frac{1}{2}$ széna $\frac{1}{4}$.

3. Kesim és rész összetétele; pl. 5 tovar gabona, $\frac{1}{3}$ széna, gyümölcs és főzelék; vagy 12 arany, $\frac{1}{4}$ gabona, $\frac{1}{5}$ gyümölcs és főzelék; vagy $\frac{1}{3}$ gabona és gyümölcs, 10 frt a szénáért, 80 kr. a főzelékért; $\frac{1}{3}$ gabona és gyümölcs 2 arany szénáért és 1 oka len a kmetcsalád minden férjes munkaképes asszonyától; vagy: V¹¹ a mezei termelés után, 12 frt a maloméért stb.

4. Az a rendszer, amelynél személyes szolgáltatások is ki vannak kötve, (mint az 3. alatt is előfordul.)

Feles a rendszer ott, ahol pl. alagsővezett földekről van szó, feltéve, hogy a kereket (kolo) a földesúr építtette és tartja fenn, továbbá, ha a földesúr adja a vetőmagot, állatot és takarmányt, továbbá olyan termékeknél, amelyek csekély munkával járnak, pl. széna, gyümölcs bizonyos hitványabb főzelékfélék.

A szolgáltatás a helyszínén aratás s az állami tized levonása és, ahol a vetőmagot a földesúr adja, ennek is levonása után történik és pedig úgy, hogy a földesúr vagy megbízottja a cséplésnél jelen van és a termést egyetértőleg osztják meg. A részből származó agrár perekben az állami tizedfeljegyzést veszik irányadónak. A kmet védelmére van az az agrárjogi rendelkezés, hogy a földesúr a maga részét nem adhatja harmadik embernek bérbe, s a még ki nem választott részt harmadiknak el sem adhatja, aminek a kmetre nézve való előnye különösen a törökországi viszonyokkal való összehasonlítás útján tűnik szembe.

A kmetnek mindenkor elővételi joga van a kmetbirtokra.

E helyen még megemlítjük a bérletnek egy török jogon való különös formáját is: az elszántást. A bosnyák jog szerint még ma is érvényes a *priorci*-intézmény, nevezetesen, hogyha a paraszt egy idegen, az utolsó aratás óta meg nem művelt földet egy évi művelésre a tulajdonos tudta nélkül elfoglal, a foglalás és megművelés tényével az azon a vidéken szokásos bér megfizetésére kötelezi magát. A tulajdonos ilyenkor gyakran csak az aratás után értesül róla, hogy ki a bérlője. Ily foglalás rendesen csak a szomszéd telek elszántása képeben jelentkezik, de ma már ebben a formában is ritkább jelenség; mindazonáltal a törvény előtt az itt említett jogi következményekkel jár.

Ami már most a föld állami terheit illeti, a közúti robotnak nyolcz év előtt való eltörlése óta csak vagonbéli szolgáltatások állanak fenn. Ezek a földbirtokra nézve: 1. a tized, 2. a földértékadó és 3. az állatadó.

A kmetgazdaságra háruló terheket részben a földesúr, részben a kmet viseli.

A tized, amely újabban pénzben fizettetik, a bruttoterzés

10%-át teszi s a pénzérték az akkori piaci ár szerint számítatik ki. A tizedet a kmet fizeti a földesúrnak járó szolgáltatás kiválasztása előtt. Tized alá esik minden mezőgazdasági termék és a méz. Tizedmentes a fa és szén, a kerti vetemények, széna, luczerna stb. második és harmadik kaszálása és új szőlőültetvények az ültetéstől számított tíz éven belül.

A földértékadó és házértékadó 4%, amely kivétel nélkül az objectum tulajdonosát, tehát a földesurat terheli. A föld értékéül a kataszterben megállapított érték szerepel, de a fél a saját földjére nézve új becslést kérhet, amelyet azután az országos kormány rendel el.

Az állatadó juh-, kecske-és sertésadó. A juhadó 20 fillér, a kecskeadó 40, 44, illetve 50 fillér, a sertésadó 60 fillér fejenként és évenként. A juh- és kecskeadó kiszabása a vidékekhez alkalmazkodik. így például az egy birtokos kezében lévő állatok közül tíz darab majdnem mindenütt adómentes, a kecskeadó fokozatának vidékenként való alkalmazása pedig rendeletben van szabályozva.

Bosznia és Hercegovina némely vidékén a sulus vergbia adó érvényes. Ez az adó a földérték-, házbér- és jövedelmi adó együttes pausális megállapítása a százalékos adó helyett. Az adó terhét $\frac{1}{3}$ részben a földesúr, $\frac{2}{3}$ részben a kmet viseli. E pausális megállapítások mérvét a jelenlegi pénzügyi közigazgatás a régi török rendszertől változatlanul vette át és tartotta fenn.

Bosznia és Hercegovina agrár hitele két forrásból táplálkozik. Az egyik a kerületi agrár segélypénztárak intézménye, a másik a bankok, első sorban a Bosnische Landesbank, melynek vezetése alatt számos nemzetiségi jellegű, szerb, horvát és mozlím bank keletkezett. Újabban 1909 május 15-én kezdte meg működését Szerbiában a szabadalmazott agrár és kereskedelmi bank, amely magyar alapítás és szintén foglalkozik agrárhitellel.

A Landesbank múlt évi mérlege 19.7 millió korona jelzálogos követelésről tanúskodik, amelynél azonban tetemesen^{na}gyobb az az összeg, amelyet úgy ez az intézet, mint a többi jelzáloghitellel nem foglalkozó pénzügyintézetek az agrár hitelszükségletek kielégítésére fordítanak. Az agrár és kereskedelmi bank jelzáloghitellel csak mintegy féléve foglalkozik

s így jelentékeny jelzálogtárczáról ez intézetnél még alig lehet szó. Meg kell azonban jegyezni, hogy a pénzintézetek kimutatásaiból alig következtethetünk a föld megterhelhetésének valódi mértékére, mert a jelzálogilag egy éven belül betáblázott új követelések a legutolsó három évben (1908-1906) 18-14, illetve 11 millió koronára rúgtak s e jelzálogteher főleg a termőföldet terheli.

A már jelzett kerületi segélyző pénztárak a bosnyák administratio egész különleges intézményei. E pénztárak alapjai az illető kerület lakosságának hozzájárulásából s az országos kormány subventióiból vagy ajándékaiból keletkeztek s céljuk a lakosság hitelszükségletét háziállatok, vetőmag vagy rossz termés esetén élelmiczikkek stb. beszerzése céljából kielégíteni. Ezek az alapok ma mintegy $4\frac{1}{2}$ millió koronát tesznek. A legutolsó (1909.) zárszámadás szerint a segélyalap maga 3.881,178 koronát, a tartalék 259.146 koronát, a biztosítéki alapok 142.315 koronát tettek ki, vagyis az összes vagyon 4,282.639 koronára rúgott.

A kormánynak a Landesbankkal megállapodása van, mely szerint az alapok a bank részéről vagyonuk négyszeres összegének megfelelő hitelre tarthatnak igényt. Ez alapon tehát a kerületi segélyző alapok a Landesbanknál 21 millió korona hitelt élveznek, s így kiadható tőkéjük mintegy 25 millió koronára rug. E hitelt azonban úgy látszik felében sem meríti ki a lakosság, mert mint az 1909. év zárlata mutatja, az ez évben adott kölcsönök mintegy $6\frac{1}{2}$ millióra, a visszafizetett kölcsönök $5\frac{1}{2}$ millióra, s a hátralékok mintegy 6.9 millió koronára rúgtak.

A segélyalapok rossz termésű években nagy szolgáltatásokat tesznek a kisgazdáknak, s például az 1902. és 1903. Ínséges években Magyarországból oly nagy mennyiségű gabonát vásároltak, hogy nemcsak az éhínséget hárították el a termés nélkül maradt kerületekről, de még tavaszra is elegendő vetőmag maradt rendelkezésre.

Megjegyzendő, hogy a járási segélyalapok üzletkörét a kormány egyre bővíti. Az 1907. évben kísérletképpen két kerületben, 1909-ben pedig újabb két kerületben a takarékbetéti üzletet is meghonosították. A takarékbetétek egy koronánál kezdődnek és egy zárt perselybe dobatnak bele, amely

persely tartalmát havonként egyszer vagy többször az adóhivatal-közegei veszik át és minden következő hónap elsejétől kamatoztatják. Ez az üzletág csak kísérlet, s ha beválik, minden kerületben meghonosítják.

Ami a járási segélyalapok administrációját illeti, az adminisztratív teendőket a járási előadó és a járás lakosaiból alakított választmány végzi. Az alapok kezelése az illető járás adóhivatalának kötelessége. A választmányt a lakosság képviselőiből a községi vénék választják és pedig minden év kezdetén. A választást a járási hivatal erősíti meg. A választmány kebeléből a községi előljáró egy »állandó tanácsot« rendel ki. Úgy a választmány, mint a tanács csak tanácskozási joggal bír. A döntés a járási előljárónak van fentartva. Az adminisztráció költségeit az országos kincstár fedezi.

Legújabbán különben, amióta a takarékbetéti üzletágot is felvették a segélyalapok körébe, akadémiai képzettségű, és a banküzletben járatos felügyelőt szerződtettek a segélyalapok bonyolultabb kezelésének vezetésére.

Az agrár és személyes hitel kielégítésére hitelszövetkezetek is állanak fenn. E szövetkezetek gyorsan szaporodnak és rendszeren nemzetiségi és felekezeti alapon képződnek. A múlt évben 88 hitelszövetkezet állott fenn, ebből 0() korlátolt, 53 korlátlan szavatossággal. Alakulóban van még 65 agrár hitelszövetkezet és 50 földművespénztár.

Végül rá kell térnünk arra a kérdésre, amely Boszniát és Hercegovinát mezőgazdasági, nemzetiségi és politikai szempontból egyaránt legvitálisabban érdekli, s amely mint kormányzati actio évek óta foglalkoztatja az illetékes köröket, s előreláthatólag még éveken át sem fog végleg elintéződni: a kmetmegváltás dolgára.

A vagyonhoz jutott és önállóságra vágyó kmetek, mint feljebb kifejtettem, eddig is tömegesen megváltották telkeiket. Ennek a módja az volt, hogy a kmet rendszeren a Landesbanktól vette fel a megváltásra szükséges összeg felét – a bank többet nem ad – a másik felét pedig vagy saját megtakarított vagyonából fedezte, vagy ami a gyakoribb, egészben vagy részben más oldalról beszerzett kölcsönökből, többnyire uzsorakölcsönökből fizette ki.

Jöllehet a kmetmegváltásba a közigazgatási hatóságok-

nak is volt és van beleszólásuk, s ezek kötelesek mérlegelni, vajjon a kmet nem becsüli-e túl erejét s a birtok nincs-e elkallódásnak, szétforgácsolódásnak vagy elhanyagolásnak kitéve s a zadruга életfentartási szükségletei nincsenek-e kockáztatva, mégis gyakori eset, hogy a kmet a megváltási díj felének megszerzése céljából eladja jószágállományát, s így különösen nehezebb termelési vagy árconjunkturák mellett a felszabadult kmet nehéz viszonyok közé kerül és a tőke nélküli vagy uzorapénzzel túlterhelt birtok e körülmény nyomása alatt válságba, sőt és akárhányszor dobra is kerül.

A mindenestre kívánatos megváltásra irányuló törvényhozási intézkedések körében azonban nemcsak ezeket, de politikai, társadalmi és pénzügyi szempontokat is szem előtt kellett tartani.

Nevezetesen a kérdés az volt, kimondassék-e a kmet-megváltási kötelezettség, vagy a kmet megváltási szabadság, illetve mily alapon rendeztessék törvényhozásilag e kérdés.

A különböző érdekeket néhány szóban akarom világosan az érdeklődők szeme elé tární. A kötelező kmetmegváltást a horvátok és szerbek akarják, de a muzulmánok nem. (A földesurak, mint már említettem, nagyobbára muzulmánok.) A szerbek és horvátok ugyanis arra számítanak, hogy kötelező megváltás esetén olcsó pénzen összevásárolják a földet és fajrokonaikat telepítik reá, ami úgy a szerbeknek, mint a horvátoknak világos politikai, faji, jobban mondva hatalmi érdekük.

Ellenben a hivatalos administratio a muzulmán aghák pártján van és a facultatív megváltást akarja, nevezetesen azt, hogy az az agha, aki el akarja adni kmetbirtokát, eladhassa, de kötelezhető ne legyen rá. Ez álláspont politikai oka az, hogy a tapasztalás szerint azok az aghák, akik a kmetmegváltás útján tőkéhez jutnak, tömegesen vándorolnak Törökországba, – beavatottak beclése szerint mintegy 80.0000 muzulmán akar kivándorolni – ami az osztrák-magyar administratiónak nem lehet érdeke egyrészt azért, mert a muzulmán őslakosság kivándorlása erkölcsi szempontból méltán lesújtó kritika tárgyává tenné az occupatiót és annexiót, de másrészt ez a kivándorlás gazdaságilag is káros, mert depopulatiót idéz elő és végül azért is, mert a legrövidebb idő alatt 150-200 millió koronát vinne ki az országból.

Mindez okokon kívül nekünk magyaroknak különös okunk van a muzulmán elem támogatására Boszniában, mert ez az elem az, amely faji és politikai rokonságot tart velünk, támaszunk az annektált tartományokban és sem önálló államalkotási, sem felforgató, sem pedig centrifugális irányú törekvésekkel nem bír.

A facultativ kmetmegváltási törvénytervezet ezidőszerint a magyar kormány múlt év július 15-én történt és az osztrák-kormány megfelelő hozzájárulása után, a bosznia-hercegovinai sabor előtt fekszik.

A javaslat gondoskodni akar arról, hogy az a kmet, aki birtokát fel akarja szabadítani a földesúri főtulajdonjog alul, ne csak a megváltási ár felét, de egész összegét megkapja a tartományi kormány közbenjárása útján.

Nehogy azonban a kényszermegváltás által egyrészt a tulajdonjogon essék sérelem, másrészt az egész agrár rendszert fenyegető egyetemes rázkódtatás a kmetek és földesurak érdekeit alapján támadja meg s végeredményében a kis parasztbirtokok nagyrésze eladósodjék, elpusztuljon s végül nagybirtokosok kezére jusson, a kmetmegváltás csak facultativ lesz, vagyis kizárólag a földesúr és a kmet önkéntes megállapodása alapján lesz keresztülvihető.

A kormány közbenjárása és segítsége akkor is biztosítva marad a kmetnek, ha a megváltás nem önkéntes megállapodás alapján történik, hanem a kmet az eladásra kerülő birtok megvételére elővételi jogát akarja gyakorolni.

A megváltási jelzálogkölcson oly összegekre szólhat, amely tőkére a kmetnek a megváltáshoz szüksége van, tekintetbe véve azt is, hogy a kmetnek a föld megmunkálására szükséges tőkéje érintetlen maradjon, de a kölcsön a megváltási bér egész összegére is szólhat, feltéve, hogy ez összeg nem nagyobb, mint a birtok hivatalosan megállapítandó érteke, nehogy e czímen nem gazdaságos adósságba keveredjék az új birtokos.

A megváltásra szükséges tőkék beszerzéséről a tartományi kormány gondoskodik és pedig úgy, hogy a kormány bemutatóra szóló kisorsolható adósságleveleket fog kiadni, amelyek az illető birtokra lesznek jelzálogilag betáblázva. E kölcsönökért a felszabadult kmet ugyanolyan kamatot fizet,

mint amily kamat a kmetkötvények után jár. Az egész kölcsönüzlettel kapcsolatban a kormány sem kezelési mellékiadásokat, sem illetékeket nem számíthat fel, sőt a megváltásra irányuló kérvények, egyéb okiratok és a telekkönyvi feljegyzések is bélyeg- és illetékmentesek.

A megváltást a tartományi kormány csak olyan kmeteknek engedi meg, akiknek szorgalmában, hozzáértésében megvan a biztosíték arra, hogy a felszabadult kmet gazdasági fennállása nem lesz veszélyeztetve s a birtok nem megy tönkre.

Az új javaslat arról is gondoskodik, hogy visszamenőleg a már megváltott, de ebből kifolyólag még adóssággal terhelt kmetbirtokok terhei is lehetőleg convertáltassanak.

A kölcsönt az igényjogosult kívánsága szerint pénzben vagy obligatióban fizeti ki a kormány, a törlesztés és kamatfizetés pedig 30-50 év alatt félévi részletekben történik, de a kölcsön három havi felmondással egy összegben is törleszthető.

A javaslat ez ismertetéséhez még hozzátehetjük, hogy a még megváltatlan kmetbirtokok megváltási összegét mintegy 200 millió koronára becsülik.

Nem fejezhetem be jelen sorokat anélkül, hogy a kmetmozgalom legújabb eseményeire ki ne térjek. A kmetmegváltás kérdése, amint az elmondottakból is látszik, ezidőszerint Bosznia és Hercegovina legmélyrehatóbb egyetemes agrár kérdése, s mint ilyen, e mondhatnám kizárólag földművelőtartományokban elsőrangú politikai kérdés is. Igen természetes, hogy a tartományi képviselőválasztás alkalmával e kérdés volt a politikai hitvallás tengelye, amely megint a nemzetiségi és felekezeti hovatartozás szerint irányult. A szerbek és horvátok a kötelező, a mohamedánok a facultativ megváltást ígérték, illetve követelték.

Valószínűleg e féktelen agitációra és szertelen ígéretre vezethető vissza, hogy a múlt év októberében, éppen mikor a *hali*, a földesúri járandóság esedékessé vált, mintegy közös jelszóra – telefon és telegraf igénybevétele nélkül – különböző vidékeken néhány óra alatt több mint ötezer szerb kmet fellázadt, megtagadta a hak kiszolgáltatását, a földesurakat elkergette s egy-két mohamedán aghát meg is gyilkolt. A lázadást rövid idő alatt leverte a csendőrség és katonaság.

A mozgalomnak azonban nemcsak a *hak*-fizetés megtagadására nézve mindenkor fennálló kmet-hajlandóság tömeges megnyilatkozása szolgáltatta az okot, hanem még egy okot hallottunk, amely figyelemre méltó. Nevezetesen azt, hogy a kmetek ma már nem tudnak földhöz jutni, mert a földspekulatio, a telepesek s az ezekkel üzött üzlet felverik a kmet-telkek árát s így a jövődő megváltási segítség könnyen későn jön.

Való igaz, hogy Boszniában az utóbbi két évben lábra kapott a földvásárlás s jelentékeny területek jutottak bankok útján idegen kézre. E vásárlások főleg politikai szempontból rendeztetnek s az erre irányuló speculatio mellett a cél a gazdaságilag is hasznos vállalkozáson kívül a szerb, illetve a horvát elem erősítése és szaporítása. Ezenkívül coloniák is telepednek meg – magyar colonia is van – s mindez az árakat valósággal emeli, amivel kapcsolatban azonban a termelés is belterjesebbé válik.

De erről már csak a felszabadított földeken lehet szó. Mert a még megmaradt kmetbirtokokon a cél a termelés elsekélyítése, úgy, hogy sok helyen a kmetek már a szemtermeléssel is felhagynak és legelőgazdaságra és állattenyésztésre térnek át, csakhogy a földesúr tretináját megkárosítsák.

Mindezekből látható, hogy az agrár reformtól az egész kettős tartomány jóléte és fejlődése függ. Az agrár reformot pedig az aghák, akik egyre rosszabb helyzetbe jutnak kmetjeikkel szemben és a kmetek, akik földesuraikat le akarják rázni, egyaránt óhajtják, ha nem is ugyanolyan formában. Mindenesetre éppen ez egyetemes forrongás szempontjából ítélve helyes a kormánynak a facultativ megváltás mellett való állásfoglalása, amelynek révén a kormánynak a megváltás engedélyezésére való befolyása útján módjában lesz fokozatosan előbb az erősebb elemeket felszabadítani, s csak lassankint, talán évek multán felszabadítani azokat az elemeket, amelyek ma még rászorulnak a földesúr gyámkodására és nagyobb tőkeerejére.

És helyes ez jogi és méltányossági szempontból is, mert semmikép sem volna jogosult a muzulmán bégeket, a tartományok autochton lakosságát, Bosznia őslakosságának utolsó hiteles utódait tulajdonjogaikból önkényesen kivetkőztetni a török hódítás óta bevándorolt horvát és szerb kmetek érdekében.